

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 94(477.51)«1918»

Ігор Попов

•

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ОКУПАЦІЙНІЙ ВЛАДІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (квітень-листопад 1918 р.)

У статті проаналізовані чинники, що призвели до розгортання селянського повстанського руху опору аграрній політиці гетьмана Павла Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині у 1918 р. Розкривається важкий соціальний стан селянства, хід повстанського руху та діяльність партизанських загонів у Чернігівській губернії вказаного періоду.

Складною сторінкою української історії є доба національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., коли український народ відстоював свою державність у ході збройної боротьби, під впливом якої у 1918 р. відбулося відродження національних державницьких традицій, започаткованих Б.Хмельницьким. Так був розпочатий новий етап української державності - доба Гетьманату.

Гетьманат мав як позитивні, так і негативні риси у внутрішній політиці України. Насамперед вирішення земельного питання виявилось жахливим для селянства, тому що уряд Української держави хоч і прагнув створити стан міцних селян-господарів, проте змушений був рахуватися з вимогами німецько-австрійського командування. Жорстокі дії "каральних загонів" та окупаційної влади призвели до розгортання селянського повстанського руху.

Характер правління гетьманського уряду в українській історіографії отримав діаметрально-протилежні оцінки. Представники так званої "уенерівської школи", серед яких відомі такі діячі Центральної Ради та Директорії, як В.Винниченко, П.Христюк, звинувачували уряд П.Скоропадського не лише у реставрації дореволюційних відносин, а й самого гетьмана, котрий, спираючись на підтримку окупаційної влади, встановив в Україні військовий режим із засиллям німецько-австрійських та поміщицьких "каральних загонів"[1;2]. У працях визначних учасників цих подій, українських істориків консервативного напрямку Д.Дорошенка, В.Липинського дається переважно позитивна оцінка аграрної політики уряду П.Скоропадського. Автори стверджують, що гетьман не мав ніякого відношення до організації та підтримки "каральних експедицій"[3;4].

У радянські часи гетьманська держава згадувалась дуже рідко, все зводилось до висвітлення партизансько-підпільної війни з австро-німецькими окупантами під керівництвом КП(б)У. Це мемуари безпосередніх учасників серпневого повстання на Чернігівщині - П. Точеного, С. Петриківського [5;6]. Неможливо обійти

© Попов Ігор Володимирович - заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славістичного університету.

увагою працю історика Є.Скляренка "Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р." [7] .

Сучасний період української історіографії характеризується об'єктивним підходом до аналізу української революції 1917-1921 рр. Особливо плідно працюють над аспектами, пов'язаними із селянським рухом у 1918 році, В.Верстюк, В.Солдатенко, С.Кульчицький та інші [8;9;10] .

Слід згадати дисертаційну працю А. Лисенка, в якій аналізується процес становлення та діяльності формувань отаманів Лівобережної України доби Гетьманату [11], а також дослідження складових аграрної політики Української держави Г. Терели та вирішення земельного питання в Чернігівській губернії за програмою гетьмана П. Скоропадського І. Еткіної [12;13].

Отже, варто підкреслити, що здебільшого дослідники, вивчаючи матеріали аграрних перетворень у Чернігівській губернії, безпосередньо не торкалися проблеми селянського повстанського руху вказаного періоду. Це зумовлює необхідність провести об'єктивний аналіз тих чинників, які призвели до розгортання селянського руху опору аграрній політиці гетьмана П. Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині.

29 квітня 1918 року, в день обрання гетьманом, П.Скоропадський видав маніфест - "Грамоту до всього українського народу", яким проголосив відновлення права приватної власності, свободу укладення договорів з купівлі-продажу землі. Отже, певною мірою були реставровані дореволюційні порядки в аграрному секторі [14]. Саме цей документ та "Законои про тимчасовий державний устрій України" викликали величезне незадоволення селянства, котре вже звикло до думки, що земля, надана Центральною Радою безкоштовно, належить їм, і повертати її, а тим більше викупувувати, ніхто не збирався [15].

6 травня 1918 року в Чернігівському кафедральному соборі перед богослужінням було оголошено грамоту гетьмана [16]. Цей державний акт викликав негативну реакцію. На своїх сходах селяни Чернігівщини ухвалювали резолюції проти повернення землі колишнім власникам, на вимоги повітових старост повертати майно поміщиків підпалювали маєтки. Підтвердженням цього є звіт від 10 травня головного губернського коменданта Чернігівщини до військового міністерства. Він наголошував, що в Борзнянському та у деяких інших повітах губернії відбуваються селянські з'їзди, які не визнають гетьманську владу і виносять постанови всіма силами підтримувати Центральну Раду. На вимогу ніжинського повітового старости від 23 травня негайного повернення поміщицького майна в повіті почалися пожежі [17]. На початку червня рильський повітовий староста доповідав чернігівському губернському старості про непокору гетьманській владі: "Деревни сопротивляются исполнению приказов о восстановлении собственности, выдаче оружия и снабжении города продовольствием. Возвращение награбленного в Кореневской и Марковской волостях идет успешно, в других волостях медленно, а в Бобровской, Волобуевской и Студеновской волостях разграбленно и то, что было уже возвращено. Разоружение производится, но есть еще много деревень с большим количеством припрятанного оружия (Заболотовка, Артюшковка, Пушкарное" [18]. На ім'я міністра внутрішніх справ надходить телеграма від чернігівського губернського старости про вороже ставлення населення до діючої влади [19]. Представник окупаційного режиму Кордт інформував німецького посла у Києві 21 травня 1918 р., що ситуація в селах вибухонебезпечна: "Селяни затівають партизанську війну. Зброя у них закопана у лісах. У с. Ічня Чернігівської губернії на Трійцю селяни убили свого поміщика з дітьми... Вони говорять - шкода, що ми всіх буржуїв не прикінчили до приходу німців. Селяни і слухати не хочуть про викуп землі" [20]. Я. Малик дав таку характеристику цьому періоду: від середини травня 1918 р. почали постійно зростати селянські виступи проти уряду, які були викликані відновленням права приватної власності на землю. Спочатку вони мали стихійний, неорганізований характер, а потім стали систематичними й поширилися на всю територію України. Подібні дії зробили П. Скоропадського вкрай непопулярною особою серед селянства [21] .

Досліджені матеріали засвідчують, що селяни Чернігівщини не лише не підтримали приход гетьмана до влади, а й відповіли на його маніфест непокорю новому уряду, підпалами маєтків та вбивствами поміщиків.

Великі ж землевласники губернії зустріли нову владу з радістю, бо вони дістали можливість відновити дореволюційні земельні відносини і повернути свою власність на землю і майно. Для захисту своїх маєтків вони створювали "хліборобські загони", які у своїй більшості складалися з кримінальних злочинців та різного роду діячів, котрі не хетували жодними засобами для досягнення своєї мети. Саме за допомогою цих озброєних загонів поміщики проводили конфіскаційні рейди та погроми селянських осель. Так, повітовий секретар КП(б)У, Т. Є. Гайдук згадував, що в Остерському повіті діяли каральні загони, які відновлювали на місцях царські порядки і безжально розправлялись не лише з більшовиками, робітниками, сільською біднотою, але і з тими, хто їм співчував. Каральні загони у своїй діяльності спирались на "спілку хліборобів", яка брала активну участь у каральних операціях. На села накладались контрибуції для сплати збитків, понесених поміщиками від дій військових революційних комітетів. Карателі арештовували, катували, страчували не лише більшовиків, а й їхніх родичів, сусідів, випадкових осіб[22]. У доповідній записці міністру внутрішніх справ, голова Глухівської повітової земської управи вказував на небувале беззаконня та жахи, що відбувалися в повіті. Він доповідав, що у другій половині червня бандою так званих анархістів, що діяли в Улановській волості (Глухівський повіт) (за демаркаційною лінією), був здійснений напад на садибу поміщика Бека у с. Заруцькому. "Не знаю за чим розпорядженням, але відповідь була така, - доповідав він, - с. Студенне, яке знаходилось в нейтральній зоні, оточили глухівські загони гайдамаків та обстріляли з кулеметів. Потім підпалили. Частина селища, яка залишилася неушкодженою, була спалена через декілька днів. У полум'ї загинуло багато дітей, жінок та людей похилого віку. Майже одночасно за містом було розстріляно 43 людини без розслідування та вироку суду. Людей зв'язували по троє дротом і після пострілу скидали їх у каолінові шахти. Частина з тих, кого було приречено до розстрілу, була скинута в шахту живцем і через декілька днів їх доставали звідти люди із сусідніх сіл " [23].

Подібних езекуцій зазнали селяни і у Городнянському повіті. В місті Добрян-ка, селах Перепис, Макошин, Вербівка селян нещадно били та розстрілювали без суду і слідства[24]. Невідомий кореспондент "Черниговской земской газеты" деякий час перебував у Сосницькому повіті і звідти писав, що реквізоване або взяте на облік комітетами та більшовицькими радами повертається власникам та ще й з великими грошовими вимогами. З такими, що іншому селу в жодному разі сплатити неможливо, бо, підбивши підрахунок, можна бачити, що вимога більша пограбованого у декілька разів. На сплату такої вимоги і винний, і не винний в погромах та грабунках повинен позбутися половини свого господарства [25]. Діяльність цих загонів не мала нормативно-правових засад і здебільшого викликала вороже ставлення у селян. Так звані "каральні загони" керувалися відчуттям помсти, доповідав 10 серпня гетьману міністр внутрішніх справ І. Кістяківський[26]. Гетьманський уряд намагався покласти край свавілля цих загонів і обмежити їх дії лише охороною громадського спокою та запобіганням антивладним виступам. У циркулярі за підписом директора департаменту державної варті П.Акермана від 16 липня 1918 р. до губернських старостів і міських отаманів, посилаючись на наказ товариша міністра МВС, приписувалося "з'ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загони; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх відношення до місцевої адміністративної влади; 5) чи бажано їх подальше існування " [27]. 13 серпня міністр внутрішніх справ І.Кістяківський надіслав губернським старостам обіжник, який був спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянськими грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. У документі зазначалося: "У багатьох місцевостях усе ще й досі прово-

дять свою діяльність утримувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки дратують людність " [28].

Отже, аграрна політика гетьмана базувалася на відновленні приватної власності на землю, що передбачало повернення її, а також майна колишнім землевласникам, які замість налагодження законності й правопорядку йшли через свавільля та беззаконня, залякування і терор.

"Каральні загони" отримали дуже негативну оцінку в Україні. Щодо їх дій в історіографії виразно вимальовуються два напрямки. В унерівській історіографії гетьманський період трактувався як "реставрована монархія" та "військово-поміщицька диктатура", а в організації і діях каральних експедицій звинувачувався безпосередньо гетьман та його уряд. В. Винниченко так описував ті драматичні місяці для українського селянства: "Більшість поміщицьких кохл для здирання контрибуцій мали власні карні відділи, складені з бувших стражників, урядників, поліцаїв і ріжного продажного деморалізованого елемента. Ці банди тероризували село, знущались над ним, катували його. На поміч поміщикам виступив і Уряд. Він у кожному повіті сформував з руських офіцерів, жандармів і бувших поліцаїв так звані "карні сотні". Ці каральні сотні повинні були наводити "лад і порядок". Коли власна поміщицька банда не задовольняла його в заходах, щодо "ладу і порядку", він викликав "карну сотню", й село вкривалося трупами, каліками й пожежами..."[29]. У літературі ж прогетьманського спрямування влада П.Скоропадського була глибоко національною за своїм характером. Українська держава, стверджували вони, сприйняла та розвинула класичні, традиційні українські форми державного життя та соціально-політичної організації суспільства. Що ж до звинувачування П. Скоропадського в організації та підтримці "каральних загонів", то Д.Дорошенко спростовує цей факт. Він наголошував: "Ці самочинні розправи ширилися в першому періоді існування гетьманського уряду, який не мав фактичної сили припинити їх, і минуло кілька тижнів, поки нова адміністрація спромоглася покласти край анархії; але весь одієм "каральних експедицій" упав на гетьманський уряд "[30]. Найважливішою помилкою В.Липинський вважав "безсилість і пасивність" уряду супроти "каральних експедицій", організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, котрі дискредитували серед селянства ідею української державності[31]. Зокрема дослідниця Н. Полонська-Василенко покладає вину на попередній уряд за шкідливу соціалізацію землі, німецьку окупацію та за каральні загони. "Але вся відповідальність за них спала на Гетьманат", - писала вона[32].

П.Скоропадський, аналізуючи причини падіння Української держави, самокритично визнавав ці прорахунки уряду у проведенні внутрішньої політики. Він згадував, що поміщики "хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували"[33]. Незважаючи на значну кількість праць, питання причетності гетьмана до каральних експедицій залишається дискусійним.

Уряд Української держави в підготовці до аграрної реформи видав цілу низку законів з аграрних питань. Але, на жаль, дії цих законів не стали корисними бідному селянству. 27 травня Радою Міністрів був прийнятий Закон "Про право на врожай 1918 року на території Української держави", який позбавляв селянство можливості отримати врожай із засіяних ним поміщицьких земель[34]. У відповідь на цей закон по губернії почалися потрави посівів. Так, спілка земельних власників просила губернську владу вжити заходів по боротьбі з масовою потравою посівів, тому що це загрожує знищенню врожаю. На це прохання чернігівський губернський староста 28 червня відправив циркуляр, в якому йшлося про неприйнятність потрави посівів і про необхідність негайного припинення цього явища[35]. Усвідомлюючи можливі наслідки від недоотримання врожаю для внутрішніх потреб держави й для розрахунків з німцями та припинення каральних

експедицій, у липні уряд ухвалив закони "Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства" та "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави", які не тільки відновлювали своєрідну форму кріпацтва, а й позбавляли селянство урожаю, за винятком харчування та господарських потреб[36]. Використовуючи закони у своїх інтересах, землевласники і старости не тільки не припинили каральні експедиції проти селянства, а й примушували селян обробляти панські землі[37].

Гарантом забезпечення аграрних законів була окупаційна влада. Слід підкреслити, що в Україні перебувала кількасоттисячна армія німецьких та австро-угорських військ, командування яких значною мірою і тримало в своїх руках фактичну владу й управління країною. На території України діяло 108 військових повітових комендатур[38]. У Чернігівській - 10 окупаційних комендатур. 4 липня підполковник барон Ф. Россінг повідомляв губернському старості про розташування і зони дії німецьких військових комендатур у Чернігівській губернії.

Розподілені вони були за такою схемою.

Військова частина 26-го резервного корпусу (штаб у Києві) у Чернігівській губернії розподілена по таких комендатурах:

Комендантський округ	Включає в себе
Чернігівський	м. Чернігів, Остер, Козелець
Ніжинський	м. Ніжин, Борзну

Військова частина 41-го резервного корпусу (штаб у Гомелі) розподілена їх комендатурах:

Комендантський округ	Що охоплює
Гомельський	м. Гомель з його повітами
Городнянський	м. Городню
Сосницький	м. Сосницю
Новозибківський	частину Суразького повіту, частину Новозибківського, північніше лінії Спиридонова Буда на Сновськ до військового кордону
Стародубський	залишок Новозибківського повіту та Стародубський
Новгород-Сіверський	Новгород-Сіверський повіт, за винятком частини, розташованої за р. Десною, та частину Кролевецького повіту, західніше р. Десни
Кролевецький	решту повіту, Глухівський, Путивльський повіти, північніше р. Сейм
Конотопський	частину Путивльського повіту, південніше р. Сейм, та Конотопський повіт

Також на Чернігівщині базувалися австро-угорські військові частини № 4580, № 7511[39].

Як підтверджують джерела, саме ця окупаційна влада відчувала себе господарем на чернігівській землі. Так, Міністерство внутрішніх справ повідомляло: "що по заяві Чернігівського губернського коменданта, в Сосницькому повіті на Чернігівщині, німецька влада не признає повітового коменданта. Самочинно забирає з складів зброю і майно, котрі мають намір вивезти"[40]. У Козелецькому повіті німці зухвало втручалися у справи коменданта м. Козельця та, незважаючи на його протести, проводили реквізиції харчів і фуражу[41]. 15 червня Міністерство закордонних справ зверталося до представника німецької держави, дійсного таємного радника Фрайгера Мумма фон Шварценштейна з проханням припинити

самочинні реквізиції німецьким військом у Чернігівській губернії продуктів першої необхідності, худоби, фуражу та іншого майна[42]. Але німецька влада закривала очі на дії своїх підлеглих. Саме у той час, коли губернія опинилася на межі голоду, грабіжницькі реквізиції тривали по всіх повітах Чернігівщини, що перебували під контролем німців.

До губернського старости та Києва надходять телеграми про нестачу хліба та самочинні реквізиції в повітах Чернігівської губернії. Рильський повітовий староста доносить, що "Бюрохліб" дало наряд Рильському повіту на постачу 7,5 тисячі пудів хліба, але до цієї пори хліба немає. В повіті панує голод[43]. Повітовий староста м. Гомеля 16 червня доповідав: "В даний час місто переживає гостру продовольчу кризу. Причиною тому - реквізиції по селах "[44]. У липні надходить телеграма з м. Глухова з повідомленням про критичний стан у повіті: "В Глухове вовсе нет хлеба. Кормить население, войска, приюты, больницы нечем. В уезде все излишки реквизируются немцами"[45]. Аналогічні повідомлення надходять з інших повітів. Усі повітові старости скаржилися на те, що німецькі частини намагаються реквізувати лишки, яких зовсім немає[46]. У той час на ім'я Чернігівського губернського старости надходить заява від Центральної спілки кооперативів губернії з проханням припинити самочинні реквізиції з боку окремих військових частин. Повідомлялось, що німецькі солдати забирають харчі, фураж, коней, причому за узяті або частково платять, або й зовсім не платять[47]. Конотопський повітовий староста доповідав агенту Державного хліббюро: відсутність хліба тією чи іншою мірою може спричинити невдоволення серед населення, яке виражає його в досить неспокійній формі[48]. Нестача хліба в губернії, тісно пов'язана з постійними реквізиціями німців, викликала у селянства ворожість до діючої влади та окупантів.

У каральних експедиціях на Чернігівщині брали участь не лише каральні загони та гайдамацькі сотні, а й німецько-австрійські військові. Окупаційна влада охоче надавала в розпорядження поміщиків озброєні загони. "Черниговская земская газета" писала, що не встигло населення вільно зітхнути від банд більшовиків, не встигло взятися за працю, як услід потяглися німецькі каральні загони, особливо по тих селах, де більшовики більшою мірою зустрічали з боку населення співчуття, а ще, де пограбовані господарства поміщиків та інших власників[49]. Німецькі каральні експедиції, мов темна хмара, накрили Чернігівщину. Селяни жили в постійному жаху та очікуванні, коли до їхньої оселі завітають непрохані гості. І вони завітали. Вогнем і багнетом пройшлися по містах та селах, залишаючи після себе попелища та замордованих селян. З повітів летіли звістки про небачені звірства над мирним населенням, здійснювані окупаційною владою[50]. Підтвердженням цього є повідомлення із с. Берестовець Борзенського повіту. Кореспондент Чернігівської земської газети свідчить: "З ранку Берестовець у третій раз пережив страшні години. Уже у третій раз кілька взводів німців завітають у село за всяким ділом: то задля арешту так званого "більшовицького комітету", на другий день зелених свят - за зброєю, а це, востаннє за провіантом. Недавно в селі була пожежа у великого землевласника В. Лукашова, а селяни й думають, що як німці прийшли за хлібом, то це помста Лукашова, кара за нього"[51].

П. Скоропадський намагався припинити ці знущання над українським селянством. Так, на зустрічі з австрійським представником з приводу земельної реформи гетьман просив передати протест проти інспірованих поміщиками військових реквізицій, що діялися без згоди і повідомлення місцевої чи центральної української адміністрації[52]. Сподівання гетьмана провести земельну реформу мирним шляхом, а не розбоями, не знайшли розуміння ні у землевласників, ні в окупаційної влади. Грабежі та знущання на Чернігівщині тривали. М. Грушевський писав свого часу: "Німецький штик "рішив справу", почалось гетьмансько-німецьке правління, але українське селянство відповіло йому своїм повстанням "[53].

Улітку 1918 р. по всіх повітах Чернігівської губернії, де селянство в першу чергу відчуло на собі весь тягар німецького гніту, насильства каральних загонів та

грабежів, розгорнувся широкий рух опору проти діючої влади та окупантів[54;55]. Селяни викопували сховану зброю і невеликими групами вирушали в ліси, де і збиралися у повстанські загони, очолювані місцевими ватажками. Гетьманська влада характеризувала їх як "більшовицькі банди". Вони чинили напади на державну охорону, жорстоко розправлялися з дрібними німецькими загонами і гайдамаками, нещадно знищували поміщиків та заможних селян. Так, на початку червня у с. Кожани Суразького повіту близько 20 озброєних селян здійснили напад на садибу начальника охорони, а на початку серпня у Кожанській волості були вбиті в одну ніч всі поміщики. У с. Затишшя селянами було вбито два орендарі. Як повідомляла чернігівська земська газета, вбивство було здійснено через конфлікт на ґрунті володіння землею[56;57]. У м. Носівка Ніжинського повіту вночі невідомими був здійснений напад на місцеве управління державної охорони. У приміщення були кинуті бомби, в результаті чого загинули начальник та 9 вартових[58].

Не оминуло це і містечко Бобровицю Козелецького повіту, де було вбито начальника охорони. У м. Носівка і м. Кобижча того ж повіту було вбито приставів, а у с. Кудрівка Сосницького повіту група озброєних вершників обстріляла та пограбувала кількох селян. Німецько-українським патрулем у с. Адамівка Козелецького повіту була піймана група бандитів, яка займалася озброєним пограбуванням заможних селян[59;60]. Проте не всі селяни йшли до лісів та вели партизанську війну. Деякі залишалися і для захисту своїх осель, утворювали загони самооборони. Прикладом є дії селян у с. Вертіївка Ніжинського повіту, які спалили караульне приміщення в поміщицькій економії разом з командою 50 гайдамаків і 20 німців. Влада відправила туди каральний загін, який повстале село зустріло кулеметним вогнем. Німцям нічого не залишалося, як піти на переговори [61;62]. Владу намагалися захопити і в самому Чернігівському повіті, де з'явився великий загін озброєних демобілізованих солдат та селян. Цим загоном був пограбований Макошинський монастир[63].

Повсталі селяни грабували монастирі, садиби священників, тому що вважали їх також буржуями. Так, у с. Крапивному Ніжинського повіту в ніч на 25 липня озброєна банда напала на оселю священника С. Калити. Йому вдалося втекти, але дім був пограбований. Аналогічний випадок стався і у с. Шептаки, де в ніч на 1 серпня кілька озброєних селян обстріляли садибу священника Д. Веденського. Останній врятувався втечею, однак був поранений[64;65].

Повстанцям, добре знаючи місцевість, було легко розчинитися серед населення, перечекати небезпеку, а потім зібратися в певний час у визначеному місці для продовження боротьби. Зазвичай місцеве населення підтримувало свої загони, допомагаючи їм продуктами, фуражем. Інколи повстанці самі харчувалися за рахунок реквізицій у місцевих поміщиків. Зброю і боеприпаси у достатній кількості вони одержували з "нейтральної зони" - території шириною в 10-15 км, яка з травня 1918 р. розділяла кордони між Радянською Росією та Українською державою[66;67]. 22 червня повітовий староста Рильського повіту доповідав у Чернігів, що "нейтральна зона" кишить більшовицькими бандами, які постійно здійснюють вторгнення в українську частину повіту (з 16 волостей Рильського повіту 3 були в районі розташування більшовиків або в нейтральній зоні), грабують економію, насильно вивозять молодих людей, забирають худобу, хліб та інші предмети продовольства. Цими бандами були пограбовані маєтки в селах Олександрівка, Перещелуєва, Душка, Ішутіна, Юрасовому хуторі, Артюшковому, Марковому та інших місцях. У районі станції Коренево, в "нейтральній зоні", грабують проїжджих, постійно спалюють мости на залізничній вітці Рильськ-Коренево. Під впливом таких терористичних актів Бобровська і Студенська волості земські управи припинили свою роботу. З Кролевецького повіту виходили організовані загони, які здійснювали напади на волості Сосницького повіту, а у Мглинському повіті оперував загін з двохсот анархістів. Вони грабували населення та погрозували загальною різаниною[68].

З метою грабінництва та проведення широкої агітації проти Української державної влади більшовики здійснювали вторгнення і у північну частину Гомельського повіту, у Конопотський, Глухівський, Новгород-Сіверський та Суразький повіти. Антигетьманська агітація зустрічала співчуття у селян, озлоблених проти німців. Для того, щоб антинімецький настрій населення використовувати і проти державної влади, агітатори говорили селянам, що німців привели поміщики, які і є - уряд гетьмана. Агітація більшовиків усе зростає, і це відбивається на порядку та добробуті у Чернігівській губернії. Випадки вбивства та грабінництва частішають, а крім того, зростає ненависть та ворожість до державної влади. Північні повіти губернії охоплені анархією - доповідав 5 липня губернський староста у Департамент державної варті. "Черниговская земская газета" з розпачем писала: "На Чернігівщині, особливо у північно-східній частині, більшовизм вперто затримується. Населення дуже розпропагандоване. З'являються більшовицькі банди, які грабують та тероризують населення". Всі п'ять північних повітів губернії охоплені селянським повстанням[69;70;71;72]. Але більшовики не зупинилися на північних повітах. Агітація поширювалася по всій губернії. Про це свідчать справи по звинуваченню козаків Ф.А. Редоки та П. І. Нечипоренка в агітації серед селян с. Красного за владу більшовиків, невиконання наказів гетьмана і німецької влади, за захоплення поміщицьких земель і поширення прокламацій[73;74].

Наприкінці липня директор Департаменту державної варті докладав міністру внутрішніх справ про діяльність Чернігівського підпільного військово-революційного комітету. У доповіді наголошувалось: "Ведеться активна підготовка озброєного повстання проти влади пана Гетьмана. В цей час вже йде організація повстанських комітетів, до складу яких входять представники різних політичних партій." А вже 1 серпня чернігівський губернський староста доповідав військово-му міністру, що в Ніжинському повіті почалося масове знищення хліборобів, місто напередодні загального повстання. У звіті генерального штабу Української держави від 7 серпня, з грифом таємно, зазначалося, що на Чернігівщині у Козелецькому повіті повстанські загони затрималися в районі сіл Держанівка, Риса, Киселівка і продовжують грабувати населення. "Необхідно негайно прийняти заходи для знищення цих банд "[75;76].

Незважаючи на те, що у другій половині липня у Чернігівській губернії було зосереджено близько 30 тисяч добірних німецьких військ і кілька гайдамацьких полків, а у Ніжинському повіті 10 тисяч, у ніч з 5 на 6 серпня повстанці під командуванням штабу на чолі з більшовиком М.Кропив'янським захопили ряд сіл і оточили м. Ніжин. У ніч проти 8 серпня, завдавши серйозних ударів окупантам і гетьманським частинам, повстанські загони вчинили напад на місто. Проте вже 9 серпня під натиском переважаючих сил добре озброєного ворога партизани musiли з боєм відійти з Ніжина у напрямі носівсько-мринських лісів[77;78;79]. Після поразки повстанців німецькі війська та гайдамаки оточили всі лісові масиви між Ніжином - Вертіївкою - Дроздівкою - Носівкою - Мрином, де перебували основні повстанські загони. Всіх затриманих із зброєю німці розстрілювали на місці, підозрілих відправляли у ніжинську в'язницю, де за рішенням німецького польового суду їх розстрілювали або вивозили на каторжні роботи у Німеччину. У селах влаштовувались масові екзекуції. Хати учасників повстанського руху, а часто й цілі села, спалювались. Чернігівська земська газета писала: "В связи с восстанием в Нежинском уезде, руководимым жителем с. Володьковой Девицы подполковником Крапивянским расстреляно немцами 12 повстанцев". У Ніжинському повіті за ці дні було вбито близько 3 тисяч чоловік.

Незважаючи на те, що влада вжила всіх заходів для ліквідації повстанців, останні, роззосередившись у дрібні загони, непомітно для противника в середині серпня вийшли з оточення і продовжили боротьбу в інших районах губернії. Протягом серпня - на початку вересня повстанці Ніжинського, Чернігівського, Борзнянського, Конопотського, Новгород-Сіверського, Глухівського повітів продовжували вперті бої з німецькими окупантами та

гайдамаками[80;81;82;83]. Так, у Новгород-Сіверському повіті повстанці напали на с. Вороб'ївку. Німецьких солдатів розстрілювали з кулеметів, поранених добивали багнетами. Але німцям надійшла допомога, і партизани змушені були ховатися у лісі. За 15 убитих солдатів окупанти жорстоко помстилися. Село було обстріляне з гармат. Згоріло дощенту 415 будинків із сараями та іншими спорудами. Уціліло 50 дворів. Кількох мешканців арештували, шістьох селян розстріляли.

За напад повстанців на сім сіл Стародубського повіту 19 серпня с. П'ятовськ також спіткала жорстока кара. Німці спалили це село. Як повідомляла газета "Беднота", велика частина Стародубського повіту перебуває під владою повсталих селян. У селах утворилися військово-революційні комітети і штаби. Оголошена мобілізація населення до 43-літнього віку. 21 серпня повстанцями спалений великий міст біля с. Ліктя на схід від м. Глухова. Там же, біля водокачки, вирвано 3 телеграфні стовпи. Залізнична колія була підірвана в п'яти місцях. Біля с. Хохлівки на північ від м. Глухова, більшовики з кількома місцевими мешканцями підірвали 2 мости і один великий міст спалили. Через кілька днів до с. Хохлівки прибув німецько-український каральний загін, котрий після перестрілки розігнав повстанців і спалив село. Вогнем знищені близько 100 дворів і місцева церква [84;85;86;87]. 23 серпня на ім'я губернського старости надійшло повідомлення з м. Глухова. У ньому говорилось, що місто, очікуючи на вторгнення більшовиків, оголосило військовий стан. У найближчих до міста селах постійно чиняться вбивства і пограбування.

У с. Великий Бір Суразького повіту червоногвардійці-матроси розстріляли 8 селян за заздалегідь підготовленим списком. Розстрілювали поодиноці, кого де спіймали - на вулиці, в хаті, насміхаючись, знущаючись із криків і благань селян та їх сімей про пощаду. Зробивши свою справу, кати заборонили ховати небіжчиків за християнським звичаєм[88;89].

Протягом липня-серпня повстанці стійко і мужньо билися з противником, який перевищував їх чисельністю. Німці не встигали подавити збройний виступ у одному місці, як рух перекидався в інші села, міста, повіти. Партизани дедалі частіше зав'язували бої з окупантами та державною вартою, громили органи гетьманської влади, поміщицькі маєтки. На початку серпня наважилися підняти загальне повстання. І хоча воно було сміливим кроком, але за межі окремих повітів не вийшло. Розпочате в Ніжинському повіті, воно було підтримане окремими збройними виступами лише у Новгород-Сіверському, Конотопському, Козелецькому і Глухівському повітах Чернігівської губернії. За період повстання у м. Ніжині із складу німецького гарнізону і поліції вбито понад 500 чоловік, у Глухівському повіті понад 150, у Новгород-Сіверському - 80. Захоплено багато рушниць і кулеметів. Проте окупанти жорстоко карали повстанців та села, які їх підтримували. Гетьманська влада задля підтримки порядку в губернії у середині серпня почала формування "повітових сотень" [90;91]. Але ні каральні заходи, ні військові польові суди, арешти не змогли стати на перешкоді повстанців. Селянський рух опору нестримно розростається.

Восени 1918 р. напруга зростала з кожним днем. Боротьба з гетьманським урядом набирала дедалі загрозливіших форм. Селянські збройні виступи спрочиняли безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали загальну недовіру до гетьманського уряду. Все сміливішими ставали напади на німецькі гарнізони. Представники окупаційної та гетьманської влади у своїх повідомленнях з місць змушені були визнавати неухильне зростання партизанського руху на Чернігівщині. У звіті німецького штабу від 6 вересня повідомлялося, що поблизу сіл Сираї і Старий Глібів діють озброєні загони. 9 вересня чернігівський губернський староста надіслав телеграму в Департамент державної варти про активізацію дій повстанців, а 12 вересня доповідав у Міністерство внутрішніх справ, що в різних місцях Чернігівщини продовжують активно діяти партизанські загони, населення надає їм всіляку допомогу.

Відсутніх ударів окупантам завдали повстанські загопи, які діяли у вересні на Чернігівщині. Так, біля м. Ніжина із засади були обстріляні німецькі загопи, а поблизу станції Бобрик - поїзд. У Козелецькому повіті повстанці з'явилися в районі сіл Держанівка, Киселівка, Адамівка, Хрешате, Будище. В Остерському повіті бандити, перевдягнені у форму охорони, грабували місцевих мешканців. Загону, що оперував за р. Десною, вдалося сховатися у Поліській губернії[92;93;94].

Розлучені селяни не тільки займалися грабіжництвом, а й жорстоко розправлялися із землевласниками. Перед тим, як вбити, вони кували свої жертви. Свідченням цього є повідомлення з м. Носівка Ніжинського повіту. У місті було дуже неспокійно. Бандитські угруповання перебували в лісах поблизу сіл, ховаючись від переслідування німецько-українських військ, вночі вони нападали на місцевих жителів, грабували і вбивали їх. Від нападів бандитів страждали головним чином заможні господарі "Были случаи, когда бандиты издеваясь над своими жертвами, выкалывали им глаза, вырывали языки, или же закапывали живьем в землю", - повідомляла "Черниговская земская газета". Влада всіма силами намагалася запобігти подібним явищам, вистежуючи і знищуючи окремі загопи повстанців. Наприклад, спільними силами хліборобів і кінного загону в лісах біля с. Селище на кордоні Ніжинського повіту була розбита більшовицька банда зі 100 чоловік. 11 чоловік убиті, у тому числі 2 матроси - ватажки банди. Залишки банди сховалися в Ніжинському повіті[95].

По всій Чернігівській губернії прокотилася хвиля селянських збройних виступів, але у північних повітах дії збільшених партизанських загонів були особливо активними. Мали місце випадки, коли окремі частини повстанців нападали з "нейтральної зони" на гарнізони противника, обстрілювали поїзди, палили мости, грабували та вбивали поміщиків і заможних селян. На початку вересня газета "Киевская мысль" повідомляла про концентрацію партизанських загонів у Новгород-Сіверському і Глухівському повітах. За донесенням українських властей, у Новгород-Сіверському повіті сили більшовиків доходять до 1500 чоловік з гарматами і кулеметами. У районі на північ від Хутора-Михайлівського зосереджено близько 1000 бійців. У Глухівському повіті повстанці групуються головним чином в районі с. Есмані, де налічується до 2000 озброєних, і в районі м. Крупець, де зосереджено до 1000 червоноармійців та селян, що мають у своєму розпорядженні гармати і кулемети. "Присутність на кордоні такої кількості озброєних більшовиків сильно хвилює населення міст Новгорода-Сіверського, Кролевця і Глухова", - писала "Киевская мысль".

У Новозибківському повіті настрої був також тривожний. У прифронтовій смузі випадки озброєних грабежів і вбивств продовжувалися. Аналогічна ситуація складалася і в Стародубському повіті, де набіги більшовиків із-за демаркаційної лінії з кожним днем ставали все частішими. Взагалі, по всій демаркаційній лінії відбувалися напади, вивозились хліб та інше майно[96;97]. Так, повстанці, які зосереджувалися в районі Хутора-Михайлівського, 15 вересня вчинили напад на цю залізничну станцію, використавши від'їзд однієї німецької частини на Західний фронт, а в ніч на 21 вересня зруйнували службові приміщення станції Свеса і вивезли цукор з місцевого заводу. На р. Десні біля с. Комань повстанці захопили пароплав "Рассвет", який робив рейси між Новгородом-Сіверським та Чернігівом, і відвели його у с. Погрібки (нейтральна зона). Капітана вбили, а тих, кого визнали буржуями, відправили у більшовицький табір[98]. Від таких злочинних дій повстанців страждала вся Чернігівщина.

Якщо на початку осені гетьманська влада ще контролювала порядок у губернії, то вже у жовтні - листопаді бойові дії повстанських загонів набрали такого розмаху, що Державна варта в багатьох місцях власними силами не могла придушити повстанську боротьбу. "Сили варти по своїй малочисельності справитися з повстанським рухом не можуть", - доповідав чернігівський губернський староста у Київ. А газета "Беднота" на початку жовтня писала, що днями перейшли на бік

повстанців 16 гайдамаків, заявивши, що вони не бажають служити більше гетьману[99;100]. Ще красномовнішим було повідомлення отамана лівобережного району залізничної варти. Який вказував, що в селах Крути, Вертіївка, Талалаївка, Кобижча та інших, розташованих поблизу залізничної лінії Плиски-Бобровиця, у населення багато зброї, в тому числі й кулеметів. Загони з 15-50 чоловік постійно руйнують залізницю. Ці дії в більшості залишаються безкарними, оскільки німецьке командування не в змозі вже справитися з повстанськими виступами. Так, вночі 5 жовтня поїзд, що йшов у Глухів, був обстріляний невідомими, а між станціями Грузьке і Конотоп 7 листопада увечері - пограбований[101;102;103].

У той час до Чернігова надходили жахливі вісті з повітів. Численні свідки розповідали про жорстокі дії повстанців. З Конотопського повіту повідомляли: "С приходом большевиков настала трудная пора для честных людей. Достаточно было сказать, что такой то житель буржуй, и его расстреливали. В уезде участились грабежи и поджоги. Кругом по селам шел повальный грабеж. Грабились экономии". У середині жовтня при нападі на м. Стародуб більшовиками взято у полон 60 євреїв, а у Новомиргородському повіті вбито начальника державної варти. З м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту було відправлено листа до редакції "Черниговской земской газеты". Невідомий дописувач повідомляв, що коли в їхнє місто зайшли більшовики, то вони щодня реквізували у населення борошно, овес, коней, корів, брали зі столу останній шматок хліба. "Эти защитники свободы очень часто открывали сундуки крестьян и брали все, что им понравится", - свідчив невідомий автор. 20 жовтня більшовицька частина в кількості 300 чоловік піхоти і 80 кінноти при 8 кулеметах здійснила напад між селами Картушином і Помуровкою, перерізала дрти, зайняла села Макарівку, Буду, Корецьку, Княжине, Млинку, де грабувала маєтки, забиравала майно у заможних селян та накладала контрибуцію [104;105]. Несподіваними нападами на гарнізони противника партизани нерідко вели бої на території сіл та містечок, завдавши шкоди місцевому населенню. Свідченням таких дій повстанців є повідомлення із с. Суходоли Стародубського повіту. Наприкінці жовтня у селі йшов бій між більшовиками та німецькими військами. У селі гарматними снарядами зруйновано багато будівель, найбільше постраждав місцевий храм. З м. Новгорода-Сіверського прийшла звістка про те, що більшовики з-за Десни із гармат обстрілюють місто. Мешканці Новгорода-Сіверського та найближчих сіл покидають свої землі, хати, худобу і втікають на південну Україну. Те ж саме творилося і в Стародубі, Глухові, Гомелі [106;107]. 14 листопада до Департаменту державної варти надходить телеграма з Чернігівської губернії, в якій губернський староста повідомляв про тяжкий стан у північно-східній частині губернії у зв'язку з очікуванням наступу Червоної армії. Він наполягав на допомозі регулярних військ. І хоча 15 листопада за наказом гетьмана в Чернігівській губернії був введений військовий стан, охороняти північно-східні рубежі губернії було нікому. Німецькі солдати не діяли, а гетьманських військових сил було недостатньо. Саме з цих причин більшовики з середини листопада, не зустрічаючи особливого опору, захоплювали один за іншим населені пункти Української держави. 19 листопада - м. Ямпіль та Хутір-Михайлівський, 20 числа цього ж місяця - м. Рильськ, 25-го-м. Стародуб. На початку грудня повстанцями було взято Новгород-Сіверський і посад Еліонка (між Стародубом і Новгород-Сіверським), без жодного пострілу - м. Семенівку, а 13 грудня - посад Клинци[108;109;110;111].

Осінь на Чернігівщині минула у постійних сутичках між повстанцями та гетьманськими частинами. І якщо німці на початку осені брали активну участь у боях проти повстанців, то вже з жовтня вони відмовлялися воювати. А гетьманських військ не вистачило, щоб стримати більшовицьку навалу. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. Доба Гетьманату, яка тривала більше ніж 7 місяців, припинила своє існування.

Отже, здійснення задумів П. Скоропадського щодо впровадження в Українській державі аграрної реформи та створення стану міцних селян-господарів зіштовхнулося з великими труднощами та перешкодами: з одного боку, великих землевласників, а з іншого - німецько-австрійської окупаційної влади. Держава так і не

розв'язала земельного питання, а навпаки, забиравала у селян хліб та землю, не зміцнювала, а мордувала українське селянство, що і призвело до розгортання на Чернігівщині широкого руху опору аграрній політиці гетьмана та окупаційній владі.

Таким чином, як свідчить проведений нами аналіз, селянський повстанський рух на Чернігівщині розпочався ще з перших днів правління П. Скоропадського. Відновлення дореволюційних порядків навесні 1918 р. викликало незадоволення та рішучий протест селянства діючій владі. Селяни нищили посіви, палили поміщицькі мастки, а інколи навіть вбивали землевласників. Примусове вилучення хліба, каральні експедиції поміщиків та окупантів змусили селян влітку взятися за зброю. Вони здійснювали поодинокі напади на державну охорону та на дрібні загони німців та гайдамаків. Жорстоко мстилися поміщикам та заможним селянам. Серпневе повстання у м. Ніжині та неорганізовані напади на окупантів призвели до значних втрат серед повстанців, а також до посилення німецького терору у повітах. На початку осені вся Чернігівська губернія була охоплена полум'ям повстання, велися запеклі бої з окупантами та гетьманськими частинами, але вже з середини осені через бездіяльність німців та малу чисельність гетьманських військ більшовики активізували свої дії у північно-східних повітах і почали наступ з "нейтральної зони" на міста та села Чернігівської губернії.

У той жахливий час просте селянство пережило багато лиха. Воно перетерпіло пограбування, катування, страти. Важка доля змусила його замість рала взятися за зброю.

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. - К., 1990. - Т. 3. 542 с.
2. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: В 4-х т. - Нью-Йорк, 1969. - Т. 3. - С. 52 - 54.
3. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923): У 2 т. - Нью-Йорк, 1954. - Т.2: Українська Гетьманська держава 1918 р. - С. 283 - 289.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. - Т. 6, кн. 1. - Київ - Філадельфія, 1995. 470 с.
5. Петриковський С. І. (Петренко) В "нейтральній зоні" влітку 1918 р. (Спогади начальника штабу І Української Радянської дивізії, члена КППС з 1912 р., про події 1918 р. на Чернігівщині). - В кн.: Спогади про І з'їзд КП (б) України. К., 1958. - С. 159 - 172.
6. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. - В кн.: Незабутні роки. К., 1967. - С. 188 - 200.
7. Складенко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. - К., 1960.
8. Кульчицький С.В. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. - 1992. - № 7-8 - С. 68 - 69.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. - К.: Либідь, 1999. - 975 с.
10. Верстюк В. Ф. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. -1999. - № 2/4 - С. 14-29.
11. Лисенко А. А. Отаманські формування на лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: Автореф. Дис. канд. іст. наук. - Київ, 2002.- 20 с.
12. Терела Г. В. Аграрна політика Української держави Павла Скоропадського: Автореф. Дис. канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2000. - 20 с.
13. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 - березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. - Чернігів, 2007. - 20 с.
14. Грамота до всього українського народу. // Хрестоматія з історії держави і права України. За ред.В.Д. Гончаренко. К., 2000. - Т. 2. - С. 61.
15. Закони про тимчасовий державний устрій України. // Хрестоматія з історії держави і права України. За ред.В.Д. Гончаренко. К., 2000. - Т. 2. - С. 63.
16. От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 11 мая.
17. Міністерство закордонних справ Української Держави // Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО). Ф. - 3766. - Оп. 1. - Спр. 67. - Арк. 2 - 3.
18. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 159.
19. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 160.
20. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).- К.: Наукова думка, 1991. - С.15.
21. Малик Я. Українське селянство за умов гетьманського режиму // Історія України. 1998.-№ 18. - Травень. - С. 6.
22. Гайдук Т. Е. Воспоминания (Годы незабываемые) Октябрь 1957 г./ Державний архів

- Чернігівської області (далі ДАЧО) . - Ф. 1537. - Оп.1. - Спр.5.- Арк. 59-60.
- 23.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 162.
- 24.Быструков В. Г. Городнянщина в 1917-1918 гг. // Летопись революции. 1925. - № 4 - С. 116.
- 25.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 22 июня.
- 26.Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б) У. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО).- Ф.5.- Оп.1.- Спр.86 - Арк. 204.
- 27.Міністерство внутрішніх справ Української Держави. // ЦДАВО України. - Ф.1216 - Оп.1. - Спр.22 -Арк.2.
- 28.Від редакції // Нова Рада. - 1918. - 14 серпня.
- 29.Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції Ч. І-Ш. - Київ - Відень. 1920. Ч. 3. - С. 47-49.
- 30.Дорошенко Д. Історія України (1917-1923): У 2 т. - Нью-Йорк, 1954. - Т.2: Українська Гетьманська держава 1918 р. - С. 288.
- 31.Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. - Т. 6, кн. 1. - Київ - Філадельфія, 1995. - С. 232.
- 32.Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - Т. 2. - С. 515.
- 33.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918 р.- К.; Філадельфія, 1995. - С. 183.
- 34.Міністерство земельних справ УНР і ін. (1916-1918 рр.). //ЦДАВО України. - Ф.1061 - Оп.1. - Спр.128 -Арк. 58.
- 35.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 69 - Арк. 6 - 8.
- 36.Рада міністрів Української Держави. М. Київ -1918 р. // ЦДАВО України.- Ф.1064 - Оп.1. - Спр.6 -Арк. 84; Державний вісник. - 1918. - 19 липня.
- 37.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 9 августа.
38. Історія українського війська. - Львів, 1992. - С.426.
- 39.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 70 - Арк. 12 - 13.
- 40.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО України. - Ф.3766 - Оп.1. - Спр.63 -Арк. 101.
- 41.Там само. - ЦДАВО України. - Ф.3766 - Оп.1. - Спр.63 -Арк. 141; Черниговское губернское правление // ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 16. - Спр. 24 - Арк. 3, 19, 40, 43 - 44, 62.
- 42.Там само. - ЦДАВО України. - Ф.3766 - Оп.1. - Спр.63 -Арк. 82.
- 43.Черниговское губернское правление. // ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 66 - Арк. 4.
- 44.Там само. - ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 66 - Арк. 45.
- 45.Там само. - ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 66 - Арк. 50, 52.
- 46.Там само. - ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 66 - Арк. 70, 74, 84.
- 47.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 84 - Арк. 1-2.
- 48.Черниговское губернское правление. //ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр. 66 - Арк. 480 - 481.
- 49.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 4 мая.
- 50.Там само. - 12 июля.
- 51.Там само.
- 52.Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. - К., 1994. - С. 140.
- 53.Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., Наукова думка. - 1992. - С. 528.
- 54.От редакции // Беднота. - 1918. - 10 мая.
- 55.Заставенко Г. Ф. Крах німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.. - К.; Держполітвідат. УРСР, 1958. - С. 110.
- 56.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 29 июня.
- 57.От редакции // Беднота. - 1918. - 14 августа.
- 58.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 27 июля.
- 59.Там само. - 17 августа.
- 60.Там само. - 11 октября.
- 61.От редакции // Беднота. - 1918. - 21 августа.
- 62.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 171.
- 63.От редакции // Беднота. - 1918. - 9 июня.
- 64.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 31 августа.
- 65.Там само. - 17 августа.
- 66.Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. - В кн.: Незабутні роки. К., 1967. - С. 188 - 189.
- 67.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО. Ф. - 3766. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 3, 4, 27.
- 68.Черниговское губернское правление. // ДАЧО. - Ф. 127 - Оп. 90а. - Спр.5.- Арк. 106.
- 69.От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 31 мая.
- 70.Міністерство закордонних справ Української Держави. // ЦДАВО. Ф. - 3766. - Оп. 1. - Спр. 61.- Арк. 62, 70.
- 71.Там само - ЦДАВО України. Ф. - 3766. - Оп. 1. - Спр. 67. - Арк. 46.
- 72.От редакции // Беднота. - 1918. - 15 июня.
- 73.Прокурор Киевской судебной палаты (1918 - 1919 гг.)// Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). Ф. - 317. - Оп. 2. - Спр. 61. - 49 арк.
- 74.Там само - ЦДІАК.- Ф. - 317. - Оп. 2. - Спр. 47.- 38 арк.
- 75.Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 169, 175.

76. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б) У. // ЦДАГО.- Ф.5.- Оп.1.- Спр.36 - 1 арк.
77. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).- К.: Наукова думка, 1991.- С. 17.
78. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. - В кн.: Незабутні роки. К., 1967. - С. 190 - 194.
79. Петриковський С. І. (Петренко) В "нейтральній зоні" влітку 1918 р. (Спогади начальника штабу І Української Радянської дивізії, члена КППРС з 1912 р., про події 1918 р. на Чернігівщині). - В кн.: Спогади про І з'їзд КП (б) України. К., 1958. - С. 167.
80. Заставенко Г. Ф. Крах німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.. - К.; Держполітвідат. УРСР, 1958. - С. 118 - 119.
81. Точений П. І. Бойові дні (Серпневе повстання на Чернігівщині). Спогади. - В кн.: Незабутні роки. К., 1967. - С. 192, 195, 197, 199.
82. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 24 августа.
83. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудящего селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). - В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. - С. 82 - 84.
84. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 24 августа.
85. Там само - 18 октября.
86. От редакції // Беднота. - 1918. - 11 августа.
87. Там само - 24 августа.
88. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 17 августа.
89. Там само - 31 августа.
90. От редакції // Беднота. - 1918. - 21 августа.
91. Морівська волосна земська управа. Остерського повіту Чернігівської губернії. // ДАЧО. - Ф. 1784 - Оп. 1. - Спр.4, - Арк. 47.
92. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудящего селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). - В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. - С. 136, 139.
93. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 180.
94. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 4 октября.
95. Там само - 18 октября.
96. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 179 - 180.
97. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 31 августа.
98. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудящего селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). - В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. - С. 138 - 139.
99. Там само. - С. 140.
100. От редакції // Беднота. - 1918. - 3 октября.
101. Хміль І. В. Повстансько-партизанська боротьба трудящего селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). - В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць К., 1982. - С. 140.
102. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 18 октября.
103. Там само - 8 ноября.
104. Там само - 11 октября.
105. Там само - 1 ноября.
106. Там само - 6 декабря.
107. Там само - 8 ноября.
108. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. - С. 197 - 199.
109. От редакції // Черниговская земская газета. - 1918. - 15 ноября.
110. Там само - 6 декабря.
111. От редакції // Беднота. - 1918. - 8 декабря.

В статье проведен анализ тех факторов, которые привели к развёртыванию крестьянского повстанческого движения сопротивления аграрной политике гетмана Павла Скоропадского и оккупационной власти на Черниговщине в 1918 г. Раскрывается тяжёлое социальное положение крестьянства, ход повстанческого движения и деятельность партизанских отрядов в Черниговской губернии указанного периода.

The article analyses the factors which caused the development of peasants' rebel movement of resistance to the agricultural policy of Pavlo Skoropalsky and occupation authorities in Chernihivshchina in 1918. The research focuses on the unbearable social conditions of peasantry, the current of the rebel movement and the activity of guerrilla detachments in Chernihivska gubernia of the above-mentioned period.